ЗМІСТ

"По-свій!". Божки. Заповіт батьків

Повна версія документа на **book2go.com.ua**

Про видання

У романах «По-свій!», «Божки», «Заповіт батьків» класика української літератури В. Винниченка на вищому філософському рівні розглядаються проблеми нового суспільного середовища, яке витворилося після поразки революції 1905 - 1907 рр.

Детальний опис і характеристики видання — на сторінці
book2go.com.ua/product/po-svii-bozhky-zapovit-batkiv-ebook/

В. Винниченко

"По-свій!"
Божки
Заповіт батьків

романи

Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка
Національної академії наук України

Українська Вільна Академія Наук у США

Володимир Винниченко

«ПО-СВІЙ!»
БОЖКИ
ЗАПОВІТ БАТЬКІВ
(романи)

Київ
«САКЦЕНТ ПЛЮС»
2025

УДК 821.161.2-311.6(02.034)
В45

Текст друкується за виданнями: Винниченко В. Твори. — К.: Кооперативне видавництво «РУХ», 1931. — Томи 18, 19, 20.

Упорядкування, примітки та коментарі
Сергія Гальченка

Винниченко Володимир
В45 **«**По-свій!». Божки. Заповіт батьків. Романи / Упоряд., прим. та комент. С.Гальченка; Ін-т літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України; Укр. Вільна Акад. Наук у США. — К.: Сакцент Плюс, 2025.
ISBN 978-617-95437-7-7

У романах «По-свій!», «Божки», «Заповіт батьків» класика української літератури В. Винниченка на вищому філософському рівні розглядаються проблеми нового суспільного середовища, яке витворилося після поразки революції 1905–1907 рр. Утверджуючи новий морально-етичний кодекс «чесності з собою», митець розглядає сутнісні питання філософії, культури, світогляду на рівні окремої особистості, внутрішньоемоційний стан якої є критерієм оцінки суспільно-історичного процесу та морально-ціннісних орієнтирів.

Книга призначена для широкого кола читачів.

Для оформлення обкладинки книжки використано автограф В.Винниченка та написану ним картину.

УДК 821.161.2-311.6(02.034)

© Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, 2025
© Гальченко С., упор., прим. та комент., 2025
© Чичик О., дизайн обкладинки, 2025
© «Сакцент Плюс», оформлення, видання, 2025

ISBN 978-617-95437-7-7

«П О - С В І Й!»

(роман)

І

Модест Аркадійович хутко ввійшов у вітальню. По тому, як він клопітливо та занадто ввічливо привітався з Валею, Савчуком і Водосвятським, як неуважно відповів останньому й особливо по пошарпуванню лівої щоки та ока, Олеся зразу побачила, що брат чимсь схвильований. Пошарпування ока робило завжди таке враження, немов Модест Аркадійович підморгнув і хитро закликав на якусь таємницю. Це ще більш нервувало його, бо давало кожному можливість бачити його настрій. Олеся, знаючи це, в таких випадках робила вигляд веселий, неуважний. Часом те сердило брата, часом зворушувало.

— А ми, Модю, тут про твої розкопки на Херсонщині балакали!— живо й м’яко сказала вона, змітаючи з його плеча порошинку.

Про розкопки балакали, власне, з півгодини тому, але це була тема, якою дуже цікавився тепер Модест Аркадійович. Він недавно, в літі, робив розкопки могил і знайшов деякі цікаві речі, що підтверджували його думки про побутові риси у скіфів.

Але Модест Аркадійович шарпнув щокою, кисло буркнув «умгу!» і хмуро сказав:

— Можна тебе, Олесю, на пару хвилин?

І зараз же пішов у їдальню, не вибачившись перед гостями й не ждучи одповіді від сестри.

Олеся злегка почервоніла за нього й, кинувши «вибачте, я зараз», хутко пішла за Модестом. Коли вона хвилювалась або почувала на собі чий-небудь погляд, то завжди старалась триматися рівно, — так її вчила стара англійка-бонна.

В їдальню вона ввійшла, трохи закинувши назад голову, випрямлена і з прижмуреними короткозорими очима. Це, поза її свідомістю, надавало їй вигляду гордовитої зневаги.

За столом сиділа мати. Перед нею лежав збірник поученій Толстого. Це також була не дуже гарна ознака.

Модест, нічого не кажучи, заклавши руки в кишені, почав ходити по їдальні. На одному черевикові, мабуть, одірвалася з каблука резинова набойка, і кроки виходили нерівні, як у кривого. (В домі всі повинні

були мати на черевиках «резинки».) Олеся стояла і, подивляючись то на матір, то на брата, мовчки ждала. Мати, дивлячись у книжку й не читаючи, теж десь чекала.

— Де Юрій?— зупиняючись, раптом спитав Модест, дивлячись на Олесю пильним підстерігаючим поглядом.

Олеся здивовано підняла одне плече й поширила очі. Але через те, що брат так пильно дивився і, очевидно, зарані не вірив її дивуванню, вона почервоніла. Рум’янець як завжди виступив у неї круг очей і потім полився по всьому лиці.

— Не знаю...— тихо сказала вона.

Мати підняла голову і, подивившись на дочку, знову нахилилась до книжки. Зморене тяжкою хворобою лице її сьогодні видавалось немов ще густіше усіяне зморшками; шкура на ньому була схожа на зім’ятий шматок жовтої з неприємним блиском матерії. Під очима, так завжди сміхотливо-прижмуреними, а тепер журно-задумливими, важко висіли червонуваті мішечки. У Олесі холодно защеміла тривога. Уже одне те, що Модест сказав «Юрій», а не «Юрко», показувало на щось серйозне.

— Я не знаю,— повторила вона.— Що сталось?

Вона знала, що Юрка третій день не було дома, але це так часто траплялось, що до цього всі звикли. Можливо, що він поїхав на село або кудись до знайомих на провінцію.

— Значить, ти нічого не знаєш?— сказав Модест.

— Кажу тобі, що не знаю,— почуваючи жар на щоках, одповіла Олеся.

— Добре...— посміхнувся Модест.— Так я тобі скажу, коли так. Його сьогодні вранці бачили біля вокзалу серед босяків. Можеш собі уявить? Ні, ви можете собі уявити цього... цього дурня!— раптом роздратовуючись до пискливих, неприємних нот, заговорив Модест, не слухаючи Олесі.— Тут справа всього... всеї сім’ї, тут рішається доля десяти–дванадцяти душ, його всі дні ждуть, шукають, турбуються, ловлять, молять, а він, маєте, дурня якогось грає, серед босяків лазить, соціалізм розводить, пошлий, глупий, остогидлий усім соціалізм розводить! Це — чиста дегенерація! Цілковита, рішуча!

— Це не може бути!— неголосно, але твердо сказала Олеся. Вона бачила, що Модест сам не вірить у сказане ним. Але що Юрко міг бути

серед босяків, в цьому не було нічого неможливого. Тільки не для пропаганди «пошлого соціалізму».

— Що «не може бути»?— скрикнув ніби з зловтіхою Модест.— Що? Його, добродійко, бачив Федір Карпович, чоловік не буде вигадувать такого. Сам, власними очима бачив цього йолопа в якомусь лахміттю, в драних калошах, п’яного, здається. — Що це має значити, хотів би я знати? Що? Дегенерат, неврастенік, і більше нічого!

Олеся мовчала. Слова були зайві. Модест сам міг знати, що те, що він говорив, було найболючіше для Юрка. Називаючи його неврастеніком, дегенератом, зачіпаючи так грубо те, що Юрко хворобливо ховав від усіх, роблячи це, крім того, не в присутності самого Юрка, — Модест явно хотів просто образити брата, помститись, зробити боляче йому й собі. В Юркову пропаганду соціалізму він, розуміється, сам не вірив, навіть у цю хвилину роздратування.

Мати мовчала, з легким шелестінням перебираючи листки збірника. Вона теж, очевидно, не вірила Модестовим словам; але перед нею був Толстой, вона ні на кого не дивилась, і це показувало, що мамуні боляче й сумно. А це, мабуть, було зв’язано з безглуздим, диким поводженням Юрка.

Раптом у сінях зачулось легке клацання ключа в замку.

— От, мабуть, і Юрась прийшов!— живо підводячи голову, проговорила мати. Сірі, напівприкриті в’ялими повіками з виразними чорними чоловічками очі її з м’якою примирливою посмішкою зупинились на Модестові.

Модест мовчки повернув голову до дверей. Олесі проти волі кинулась в очі надзвичайна схожість його з Юрком. Той навіть так само поверта голову, немов прислухаючись, догори. Та ж обрізана позаду голова, м’який, обважнілий на кінці ніс, очі немов з припухлостями над повіками, похнюплені вниз уста. Тільки в Модеста вираз лиця раз у раз такий, неначе він усе дума про дуже важні справи й боїться, що йому ось-ось переб’ють. Юрко ж майже ніколи не спускає з губ невиразної насмішкуватої ухмилки.

Але замість Юрка ввійшла Діна Опанасівна. Не ввійшла, а швидше вбігла, струнка, з твердими рисами постаті, туго затягненої в корсет і, як завжди, невідомо, роблено чи щиро оживлена. На дуже білявому

розпущеному під маленьким капелюхом волоссі, що загиналось аж на криси, переливались дрібні краплі дощу. Губи, як звичайно, були трошки підмальовані й це дуже помітно було через загальний жовтяво-блідий тон її лиця. На тонкому з горбинкою носі виднілася пудра, теж злегка покраплена дощем.

— От яка пізня осінь! Ноябрь, а дождь себе жарит, как ни в чем не бывало! Чудова погода! Страшенно люблю такий час! Ой, заморилась, так бігла. А ты почему промчался мимо нас с таким фурором, «молодой, но подающий надежды» ученый? А?

Як тільки вона забалакала, Модест ніяково одвернувся й став поправляти скошену трохи вбік картину на стіні. Тон її голосу, піднятий, штучно-бадьорий, прудкі, липкі погляди на всіх, мішання фраз руських з українськими — все свідчило про те, що його підозріння таки мають підставу. Але, головне, йому було ніяково й соромно за самого себе, за свою «трухлявість», за чуття безнадійної розгубленості перед самопевністю, перед незрозумілою йому нахабністю цеї жінки: в якій би ситуації вона не опинилась, вона ніколи не змішається. От і тепер: щебече, неначе нічого не трапилось, жартує з ним так, ніби невинна та чиста, як перший сніг.

Замість одповіді, Модест Аркадійович повернувся до Олесі і проговорив:

— Вибач, будь ласка, що я тебе одірвав от гостей... Я більш нічого не маю сказати.

Олеся глянула йому в очі, й обоє зразу зрозуміли, що його роздратування й злість на Юрка корінилися не тільки в чудному поводженню того. І обом стало ніяково. Олеся, закинувши голову догори, рівно й легко пішла у вітальню, а Модест підійшов до столу й потиснув висячий ґудзик електричного дзвінка.

Діна Опанасівна, немов не помічаючи нічого, пруденько підбігла до старої Микульської і, нахилившись, поцілувала їй руку. Та тільки подивилась на неї і знов нахилила лице до книги.

Діна ж легко й граціозно повернулась на підборах, поправила перед дзеркалом капелюх і, немов її держали, промовила:

— Ні, а тепер я роздягнусь! У мене маса роботи. Треба ще Славкові казку перекласти. Господи, десять літ хлопцеві, а не вміє сам як слід узутись. Ми, Модю, виховуємо його зовсім не демократично. A propos:

в неділю реферат Майковського «Религия и Государственность». Может, пойдешь?

В їдальню ввійшла Дуня, в новому білому фартусі, від того, мабуть, з святочним веселим виразом пишно рум’яного веснянкуватого лиця.

І знов не одповідаючи Діні, Модест сказав до Дуні:

— Обідать.

Діна й цього не помітила: наспівуючи й похитуючи великими, круглими клубами, вона вийшла до себе.

II

У вітальні розмова тим часом прибрала гострий і ворожий характер. Савчук тонкими воскового кольору пальцями м’яв свою витку «ассирійську» борідку й весь час уперто не одводив очей від вікна. В очах же поблискувало щось злісне й завзяте. Лице «молодого восточного аскета», як висловилась колись Діна, зблідло й витягнулось.

Водосвятський в новому костюмі й черевиках, справлених (як сам немов жартом оповістив) на аванс з гонорару з «Відродження», ходив по хаті, м’яко й з приємністю ступаючи по товстому килимі. Сьогодні він чисто виголився, ретельно зробив проділ по середині голови, і чорне волосся, як пляшка, поблискувало на потилиці. Шия, підборіддя, верхня губа синіли поголеним тілом. Він тепер зовсім похожий був на комівояжера солідної американської фірми. Часом, балакаючи, він підходив до дзеркала і, якось чваньковито й самозадоволено, випнувши нижню губу, розглядав себе. Для чогось проводив одним пальцем по губі, по широких бровах. Трохи пукаті, через те з виразом нахабства, очі його дивились прямо й без тої ніяковости, яка буває у більшости людей, що при других дивляться на себе в дзеркало. Потім, подриґуючи литками й почуваючи на собі нове убрання, він знов ходив по вітальні, не перестаючи балакать. І, може, від того, що на ньому, зручно й гарно лежав піджак, що сам був чисто виголений, мова його була плавка, влучна, насмішкувата й більш ніж коли самовпевнена.

Савчук, властиво, навмисне не одривав очей од вікна: він не хотів дивитись на Водосвятського. Коли він дивився на цього прибраного «комівояжера», в ньому, незалежно від його волі, виникала зла, негарна втіха. Йому проти волі, поруч з новим убранням із англійського сукна, уявлялась нечепурна хата, неохайне ліжко з брудною простинею й подушкою; скрізь сміття, на стільцях ношена білизна. Уявлялась під англійським костюмом заношена до кислого запаху сорочка, а під елегантними черевиками брудні, аж іржаві, з дірками на траурних пальцях шкарпетки.

І тим більш неприємно було Савчукові це думати, що Водосвятський подобався Олесі. Це видно було з усього. Але й не те було головним.

Головне те, що такі почування принижували його самого; принижували те, що боронив він, Савчук. І через них ніякої різниці між ним і Водосвятським не було. Бо різницю становлять, власне, не думки, не інтелектуальні стани людини, а чуття. Можна мати бездоганні розумові поняття про чесність і бути одночасно людиною тупою, нездалою до якого-небудь чуття, крім звірячого егоїзму, себто просто — падлюкою.

Але, не дивлячись на цю давно установлену собі тезу, недобре чуття не зникало.

Коли прийшла Олеся, Савчука якраз прорвало — не витримавши, він усім тілом повернувся до Водосвятського і, встромляючи в нього свої великі, з жовтявими баньками очі, запинаючись від хвилювання, говорив:

— Все це ширми, показне! Так-так! Як іноді буває, що на людині чудесне убрання, а під убранням брудна білизна й роками немите тіло!

Водосвятський на мент зупинився, подивився на Савчука й знов заходив, порипуючи черевиками й надушуючи ними на килим.

Савчук раптом замовк і, одкинувшись на спинку фотеля, заплющив очі. Матово-смугляві щоки, з випнутими баньками очей, прикритих фіолетовими повіками, нагадували мертву голову Іоанна Хрестителя. Здавалось, йому зробилося погано. Але це була його звичка, яку всі знали, тому ніхто не звернув уваги.

— Ви все про те саме?— сказала Олеся, сідаючи поруч з Валею. Ні тема, ні тон розмови не були їй до душі. Але перевести її на щось інше вона не могла, боячись образити цим гостей.

Водосвятський посміхнувся і знизав плечима, наче хотів сказати: «Що ж маєш робити з цим добродієм?»

Савчук розплющив очі й глянув на Олесю. І знов, як завжди, невідоме чуття жалости, зворушення війнуло на нього. Особливо зворушував його цей поворот голови Олесі, немов трохи здивований, немов благаючий.

Водосвятський раптом зупинився проти Олесі, заклав руки в кишені й сказав:

— Знаєте, яка наша всеукраїнська біда? Це те, що ми занадто сантиментальні та інтелектуальні. Це — спадщина росіян. У нас нема европейськости, практичности, уміння реально жити.

Він по-галицькому вимовляв «европейськости».

— ...Ми — ще діти, яким цікаво бавитись усякими казочками. Або, коли хочете, люди середньовіччя, котрі за ортодоксальність могли й себе спалить, і других. Я за те й люблю американців, що в них чисто інстинктивна огида до ілюзій. Це — люди акції, а не балачок. Дуже влучно тепер співають у Росії: «Мой милый неврастеник, поменьше слов, побольше денег». Jes! А в нас тільки слова, слова й слова. Замість того, щоб діло робить, ми собі вигадуємо якийсь пролетаріат, соціал-демократію, соціалізм і мелем єрунду. Та хоч би те сказать, що сами вірять у цей пролетаріат, а тож тільки з страху перед руськими «товаришами»! Я пам’ятаю одного найортодоксальнішого, який кожне своє слово, кожну, здається, думку свою починав і кінчав таким саме запитанням: «А що скажуть іскровці?» І коли виходило, що іскровці не похвалять, то хоч би ви тут луснули, хоч би провалилась найсвятіша справа, він ні за що не зробить того, що не подобається «товаришам» іскровцям. А ці «товариші» — чорт би їх побрав! — гірше всяких чорносотенців. Чорносотенці принаймні одверто говорять: «Не пущай и баста!» А «товариші» ні, вони на підставі соціалізму, на підставі наукових даних, з гуманних міркувань, — «не пущають»! Що скажеш, ні?— вмить повернувся до Савчука Водосвятський.— Не вони з нами поводились завжди як з шовіністами, не вони закликали боротись з нами, хоч ми розривались перед ними, рачки лазили перед ними, благали вислухать і повірить, що ми теж соціалісти, що ми собі тільки, мовляв, сміємо думати, що до українського народу — чи пролетаріату того — треба звернутись на його рідній мові. Що вони нам на це? Та в мене з сорому вуха горять, коли я згадую, як вони, ці «товариші», глузували з мене за мов «хохломанство». Ще сміють, неуки паршиві, натякать про науку! Сами шовіністи до останнього нігтя, а нам сміють закиди робить. А як же: як хохли відділяться, великий руський народ не буде вже таким великим. «Товариші»? Падлюки. А ти, який ти соціал-демократ?— знов повернувся Водосвятський до Савчука.— Тобі х о ч е т ь с я так називатись, і ти називаєш себе соціал-демократом. Я також ще три роки тому н а з и в а в себе соціал-демократом, але Америка отверезила мене. Там, голубе, дурниць, не люблять. Jes!

Олеся сиділа з потупленими очима. Крім того, що ця балачка була нудна, остогидла, вона ще нагадувала те, що й так кожного дня стояло гнітючою тінню в душі.

Савчук знав, яке враження робить на неї розмова, й тому проговорив:

— Я думаю, що нам краще залишити цю тему. Я тільки сказав і ще раз скажу: поза всім іншим, поза всякими теоріями, зміна свого світогляду є зміна своїх п о ч у в а н ь. Більш нічого. Чоловік, який називає себе соціалістом, має інші почування, ніж не соціаліст. От і все. Ну, годі.

Валя слухала обох з притаманною їй страшно серйозною й навіть урочистою увагою. Довге, сухувате лице її з дрібними жирними прищиками над бровами й коло носа, нагадувало худорлявих монахів, що занадто приборкують свою плоть. Поруч з нею Олеся здавалася красунею. Після напружено й строго нахмурених брів Валі особливо приємно й легко було дивитися на Олесине спокійне, круглувате чоло, на її великі, трохи здивовані, з теплими сміхотливими блищиками очі.

Валя вислухала Савчука; уважно продумала його слова й рішуче покрутила головою:

— Ні, добродію Савчук, я з вами не згоджуюсь — ви не логічні. Все, що хочете, але треба бути логічним і консеквентним. Це єсть альфа й омега наукового думання...

Потім встала і з тим же строгим виглядом повернулась до Олесі:

— Я пару слів тобі, Олесю... Ходім кудись у другу хату.

Коли дівчата вийшли, Водосвятський підійшов до Савчука, дружньо обняв його й сказав:

— Ну, що, сердишся?

Савчук обережно й спокійно визволився з обіймів.

— Чого ради? У кожного свій погляд на речі.

— Цілком справедливо!— весело підхопив Водосвятський, немов не помітивши Савчукового руху.

— Тільки я тобі, Михалку, знаєш що скажу? Ти, серце, занадто інтелектуально до всього ставишся. Їй-богу! Треба більше крови, нервів. Є? У тебе все філософія. Та ще ортодоксальна. Хто в нас тепер по суті ортодокси? Нікого. Всі помалу спускаємось на землю. Всі! Ні одного не лишилось! Ні одного!

Савчукові знов кинулося в очі, що Водосвятський занадто гаряче насідає на те, що «нікого не лишилося!» — цим мало не сладострасним підкресленням немов ще когось, крім Савчука, хотів переконати.

— Але я не проти ортодоксальности!— раптом скрикнув Водосвятський.— Тільки... Коли хочеш, я навіть поважаю твою стійкість і чистоту, але... Ну, та Бог з ним!

І Водосвятський раптом якось грайливо колупнув пальцем у живіт Савчука і, підморгнувши, сказав:

— Слухай, стерво, а чи не міг би ти мені позичить рублів двадцять? Дуже, розумієш, треба... Я, брат, швидко оддам.

Савчук почервонів: Водосвятський уже був винен йому щось біля ста рублів, набраних в різні часи. Сам він недавно з недбалим виглядом казав, що прогуляв у один вечір стільки, скільки йому, Савчукові, не заробить у товаришів і за цілий місяць. Але Водосвятському відомо, що він одержав за переклад брошури сорок рублів і цього досить, щоб почути в них потребу. Але найважніше, що він знає його підлу, розслаблену вдачу, знає, що йому не одмовлять, і пренахабно простяга лапу.

Савчук раптом чудно посміхнувся. Йому впала в голову така думка. Одмовити цьому нахабі, — це значить показати, що він таким робом мститься над ним. А з другого боку, коли дати й дати з тою зневагою, якої тільки й вартий цей індивід, то це — ще більше принизить його. От, мовляв, у мене всього тридцять рублів, на них я мушу жити цілий місяць, ти в один вечір прогуляєш більше за це, а я ось даю тобі двадцять рублів і почуваю до тебе жаль і огиду.

Савчук посміхнувся й вийняв гроші.

— На, маєш...— сказав він, подаючи два заялозені папірці й з насмішкуватим чеканням поглядаючи на Водосвятського.

Той з тим же недбалим і задоволеним виглядом взяв гроші й кинув:

— Мерсі! В цих днях верну...

Ефекту ніякого не вийшло. Савчук нічого не одмовив, похмурився й заплющив очі з таким виразом, немов у нього розболівся зуб.

Коли прийшли дівчата, Водосвятський почав прощатись. Валя йшла, звичайно, з ним.

— Ти йдеш?— спитав Водосвятський, підходячи до нього з простягненою рукою. Савчук розплющив очі, уважно подивився на Водосвятського, на Валю й сказав, що піде, але, глянувши на Олесю, яка також пильно дивилась на нього, очевидно, дуже бажаючи, щоб він пішов, промовив:

— Ні, я забув; я маю дещо сказати вам, Олесю Аркадіївно.

— О, прошу!— занадто живо сказала вона.— Почекайте тільки хвилинку, я випущу їх...

І пішла за Валею й Водосвятським у сіни.

Савчук устав і пройшовся з кутка в куток. В дзеркалі він побачив свою згорблену, з запалими грудьми постать. На колінах штани від довгого сидіння набухли і здавались короткими. Через це вигляд був трохи жалкий і бідний. Чорне волосся й кучерява циганська борідка, за які іноді Олеся називала його бедуїном, виглядали неохайними.

Савчук почервонів і знову сів на старе місце. Тепер він більше, ніж раніше, був певний, що Олеся одповість йому так, як він і чекав. Але він був готовий до цього; навіть був готовий до того, що назве Водосвятського своїм коханим. Водосвятський підсипався до Валі, це було відомо Олесі. Валя, хоч і вдавала з себе людину, яка одсунула на бік особисте життя, все ж таки дуже прихильно відносилась до заходів Водосвятського. Це також було відомо Олесі. Що ж, тим гірше, коли вона все ж таки признається в симпатії до «комівояжера».

Але не в тому була річ. Все це давно обдумано, провірено і, коли вже пішло на те, йому, Савчукові, і не треба було, щоб Олеся його кохала. Не її переживання важні йому, а й о г о власні. Тут же справа стояла цілком погано. От і в цей момент він все ж таки не міг вигнати брудного, недостойного відношення до свого колишнього товариша, Водосвятського. Ось прийде Олеся, й він, Савчук, непомітно для себе, безвольно почне оповідати їй про те, що Водосвятський позичив у його 20 р., що Водосвятський — рабська, льокайська душа, яка пада перед тим паном, який дужчий. Весь його американізм, преклонство перед культурою є лише прояв його п о ч у в а н ь, а почування у нього підлі.

І це все він говоритиме тільки через те, що Водосвятський має штани, які лежать на ньому без опухів на колінах, має елегантний,

чепурний вигляд, а сам він, Савчук, дурнувато-заздрісний тип і більш нічого.

Олеся ввійшла з закиненою назад золотистою головою, тримаючись рівно, гордовито. Вона передчувала, про що буде йти мова, і хвилювалась.

— Ну, я вас слухаю. У, який понурий вигляд!— роблено жартівливо сказала вона, сідаючи проти Савчука.

Він рвучко встав і почав ходити повз неї, похиливши, як бик, голову. Потім зупинився й одривистим, рішучим голосом заговорив:

— Я от що хочу вам сказать, Олесю Аркадіївно. Ви чули, як я говорив про Водосвятського, що в нього під франтоватим убранням брудне тіло... Це — неправда, я говорив це...

Олеся здивовано подивилась на нього.

— Чекайте, я зовсім нічого такого не чула. Ви казали якусь таку фразу, але я не думала, що ви це про Водосвятського...

— Я знаю,— нетерпляче й досадливо перебив Савчук,— я не сказав, про нього я думав, і це підло. Я думав про Водосвятського. Я знаю, що вам це неприємно.

— Мені? Але я не розумію...

— Він вам подобається, можливо, що ви закохані в нього. Це все одно. Я повинен вам сказати...

Олеся аж руками сперлася на ручки фотеля й підвелася.

— Михайле Андрійовичу! Та що ви говорите?! Бійтесь Бога, спиніть свою палку фантазію. Маєте собі!

Але Савчук тільки спідлоба позирнув на неї й заговорив далі:

— Ні? Це все одно... Я тільки хотів сказати, що те, що я говорив, — неправда. Я набрехав на Водосвятського. Він дуже чепурний чоловік. Якраз навпаки. Я через те говорив на нього так, що перед тим позичив у нього двадцять рублів. От іменно за це. У нього зовсім нема грошей, а я у нього випросив. І через це злий на нього. Потім... чекайте, я вам кажу. Я знаю, що вам нема до цього діла, але я мушу вам сказати. І прошу вислухати. Хіба вам так трудно? Потім, взагалі, ви не вірте тому, що я казав на нього. Це — людина дуже ідейна, чесна, енергійна, він трохи різниться в поглядах зі мною, але має далеко більше рації, ніж я. Я — схематик, метафізик, ідеаліст, одірваний від життя...

Олеся була приголомшена. Дика, сумбурна, палахлива натура Савчука була їй добре відома, але такого вибуху її вона ще не бачила. Кілька разів вона намірялась перебити, дивилась на нього благаючими очима, але мусила замовкнути й слухать, — по вигляду Савчука можна було бачити, що він уже тепер нікого не чує, крім себе.

— ...Прошу мене не перебивать. Я хочу сказать вам усе. Не будьте панночкою цірліх-манірлих. Діло не в словах. Слова — одна форма й більш нічого. Я, наприклад, хочу вам сказать, що люблю вас. Це рішуче нічого не значить, кожний може с к а з а т ь.

Олесі під очима виступила червона фарба й гаряче посунула на щоки. Але Савчук не помітив того.

— ...І не в тому знов таки діло. Я знаю, що ви мене не любите й не полюбите. Я бачив, як ви ввічливо попрохали мене почекать тут. Жінка, яка любить, не може бути така ввічлива. Вона — розсердиться, образиться, скаже щось зле, але такою ввічливою не може бути. Я хоч мало мав діла з женщинами, але знаю, можете мені не підтверджувати. А то й підтверджуйте, мене це не обходить. Я говорю це вам для того, щоб ви бачили, який я підлий і нікчемний, щоб ви знали, що правда на вашому боці. Пам’ятаєте, як ви мені на тому тижні сказали біля вашого дому: «непротивлення злу, царство Боже, мир душі й таке інше — ви так і сказали: «таке інше» — може бути тільки в теорії, а в житті це неможливо». От я й хочу вам сказать, що ви праві. Це — неможливо. І Водосвятський також правий: який я соціал-демократ? Принцип соціал-демократії є перш усього боротьба. Я боротьби не визнаю, я не хочу її, я хочу перемагати любов’ю. Надіюсь, я маю право хотіти так, як я хочу? Але я — член партії. Я не такий, як Водосвятський. Водосвятський — чоловік не чесний, не ідейний, він усі свої теорії підганяє до особистої, вузької вигоди. Це його діло. Все до особистої вигоди зводиться. Я, може, ще більший егоїст, бо хочу більшої вигоди, ніж він. Але не в тому річ. Річ у тому, що його правда; я не соціал-демократ. А в той же час — я член партії, я ніби ворог Водосвятського і всієї їхньої компанії зрадників. От бачите, я їх називаю зрадниками, я зовсім не спокійно, мирно говорю про них, а з роздратованням, злобою, з чуттям боротьби й бажання силою побороть їх. От і правда все! А чого я вам усе це говорю? Добре. Того, що я вас люблю.

Чекайте, я нічого не хочу од вас, говорю вам не для вас, а для себе, ви собі з того нічого не робіть. Серйозно. Так наче вас не обходить...

— ...І от що. Я люблю у вас якраз те, що найбільш не люблю. Знаєте, у вас маса умовности, маса фальшивого, нещирого, несердешного. І разом з тим ви така сердешна, така... тепла, от іменно тепла вся, що я люблю вашу фальшивість. Це, здається, абсурд? Може буть. Е, к чорту там, усе може буть. Я зараз піду, посидьте ще дві хвилини. Потім от що... Слухайте, якби я вам запропонував бути моєю жінкою, що б ви сказали на те? Ну, так, допустимо, теоретично?

Олеся безпомічно й здивовано дивилася на нього.

— Я вас не розумію, Михайло Андрійовичу,— прошепотіла вона.

Савчук теж здивувався.

— Не розумієте? Що ж я такого сказав, що ви не розумієте?

Олеся не знала, чи сміятись, чи сердитись, тому на губах їй стояла несміла, винувата посмішка.

— Я всього не розумію, що ви говорили. Простіть, не сердьтесь, але ж, їй-богу, це так несподівано й надзвичайно.

— Чудно!— стиснув плечима Савчук,— зовсім чудно. Я розумію, ви звикли до всяких умовностів, до закрутистих фраз і не розумієте простого. Я вас просто питаю, чи ви згодились би бути моєю жінкою. Я не хочу женитися з вами, але мені треба це знати.

Олеся стала серйозною.

— Слухайте, Михайло Андрійовичу, я вам скажу теж цілком просто. Ви знаєте, що моя сестра Зоя — хвора, божевільна?

Савчук якось широко подивився на Олесю, для чогось озирнувся й тихенько сів на своє місце. Олеся трохи здивувалась, — про хворобу сестри він знав, і невідомо, чого слова її зробили на нього таке враження.

— Знаю,— нарешті неголосно й зовсім іншим тоном сказав він.

Олеся пильно глянула на нього й знов заговорила:

— Але ви, мабуть, не знаєте, що до цеї хвороби багато спричинилася й я. Ви, мабуть, знаєте, що вона збожеволіла тоді, як селяни робили в нас погром. Ніби селяни винні. Але то не так. Винна я, тим винна, що затягнула її в революцію. Коли б цього не було, Зоя була б здорова. І от...

Олеся підняла голову догори, зневажливо прижмурила очі й помовчала.

— ...І от я тепер повинна бути з сестрою. Мій обов’язок полегшити те, що я наробила. Заміж я рішила, Михайло Андрійовичу, ні за кого не виходити. Все моє життя належить сестрі. Я не маю власного життя. Сестрі, мамі, братам. Бо їм також через сестру я завдала багато горя... Навіть музика, якою я ніби живу, не для мене. Я граю для сестри. Коли їй буває погано, я граю, і їй стає легше. От я вам сказала, також щиро й просто. Тепер ви можете зрозуміти, що даремно робили свої натяки про Водосвятського.

Раптом Олеся швидко опустила голову на руку, що лежала на ручці фотеля, і затихла. Сльози гаряче виступили їй на очі й вона почувала, як стікали холодними течійками по голому ліктю. Кожний раз, коли їй доводилось говорити або думати про себе так, як тепер оце, їй ставало боляче жалко себе, сумно й разом з тим соромно, немов вона робила щось погане.

Савчук сидів притихлий, винувато і з боязким спочуттям дивлячись на Олесю. Йому вже здавалось неможливим і диким те, що він тут оце набалакав. Так міг говорити тільки падлюка й справжній йолоп! Ну, навіщо це безглузде питання, чи хоче вона бути його жінкою? Як він насмілився на таке питання?! І тут же лицемірне, вигадане бажання «побороть любовью». Хороша любов!

III

У сінях голосно задирчав дзвінок, Олеся хутко підвелася, вражено повернувши в той бік голову. Це було дивно; над ґудзиками дзвінків ясно ж було написано: «просять дзвонити у нижчий дзвоник». І тільки на випадок, якби не відчинили на перший, можна було дзвонити у другий.

Це робилося через Зою. Коли селяни громили економію, Зоя, Олеся й Славко сиділи в червоному салоні, двері якого виходили до кабінету Модеста Аркадійовича. В кабінеті тоді весь час безперестанно дзвенів дзвінок телефону з контори. Мабуть, селяни, грабуючи там шафи і столи, порушили якось телефон. Збожеволівши, Зоя особливо гостро почувала згуки дзвінків. Їй одвели найдальшу кімнату, оббивши її товстими килимами, але часами слух її до того загострювався, що вона чула все з надприродною вразливістю. І тепер хтось, не вважаючи на прохання, дзвонив, очевидно, як прийшлося.

Олеся хутко витерла очі й побігла до передпокою. Вона боялась, що ніхто не чув дзвінка й пришелець дзвонитиме вдруге.

Але в сінях уже стояла Дуня й Діна Опанасівна. Дуня злякано й винувато, хапливо одщіпувала з дверей ланцюжок. Можна було подумати, що це до неї хтось прийшов.

Діна, мимохідь поправивши перед дзеркалом пасму жовтого завитого волосся над вухом, з величним строгим виглядом стала якраз проти дверей. Олеся завжди потайки дивувалась їй: дочка простого дячка, а вміла поводитись, як магнатка.

Нарешті, двері розчинились. За ними стояв якийсь чоловік, в чорній легкій кирейці, які носили років шість-сім тому переважно в революційних колах. З-під спортсменського приплющеного картузика випихались вихорі гарячо-рудого волосся, зливаючися з такою ж бородою.

— Тут живе Модест Аркадійович Микульський?— спитав по-українському чоловік різким, неприємним голосом.

Діна Опанасівна велично підняла голову і згори озирнула його холодним поглядом.

— Тут,— помалу процідила вона,— хіба ви читать не вмієте? Кажется, не трудно було прочесть. А также просьбу звонить там, где надо.

Рудий індивід, не слухаючи Діни, зараз же ступив у сіни, піднявши руки під плащем і розстібаючи комір. Руки були червоні, з ластовинням і рудими жорсткими волосинками.

Діна Опанасівна ображено подивилась на Олесю, стиснула плечем і повернулась до чудного гостя:

— Вам, собственно, что угодно от Модеста Аркадійовича?— спитала вона.

Гість роздягався й поглядав з таким виглядом, немов його покликали сюди за важним ділом і він спішив зараз же приступити до нього.

Олесю вразили очі цього чоловіка; не то зелені, не то темно-жовті вони з чудною увагою зупинялись то на ній, то на Діні та Дуні. Здавалось, вони все найдрібніше підмічали і в той же час нічого не бачили. В них була не то насмішка, не то напруженість. Надзвичайно блискучі, вони немов якоюсь тонюсінькою кисійкою були затягнуті. Такі очі часом Олеся бачила в покійника-батька, коли він бував п’яний.

— Що мені угодно?— охоче перепитав добродій, поспішно вішаючи свій плащ на кілок. Під плащем у нього був піджак, витертий і блискучий на лацканах, а під піджаком синя косоворотка, яка на комірі від старости зробилась блакитною. Штани були засунені в чоботи, на яких, немов калоші, рівним бордюрчиком блищало болото. Ніг він не витер.

Діна поважно з чеканням хитнула головою й додала:

— Будь ласка, витріть ваші ноги...

— А!— весело посміхнувся гість.— Я цілком одвик од цього...

І почав старанно, так само поспішно човгати чобітьми по килимку, розтираючи багно. Одночасно він пильно оглядав Діну й Олесю, неначе збирався, витерши ноги, приступити до операції над ними.

Дуня смішливо закусила верхню губу і, дрібно ступаючи, вийшла з передпокою. Діна знов стиснула плечем і глянула на Олесю. Та ледве посміхнулась до неї самими очима,

— Ну, от!— заговорив добродій і машинально провів рукою по вихрястому огненно-рудому чубові.— Тепер я зовсім салонний кавалер. А куди до пана Микульського? Тут стільки дверей.

— Вибачайте...— сказала Діна.— Може б ви сказали нам наперед, хто ви й по якому ділу до Модеста Аркадійовича. Він занятий і...

— Хто я?— перебив добродій.— Хіба я вам не сказав? Забув, значить. А мені здавалось, що сказав. У мене, знаєте, такий зараз стан, що мені більше все здається... А може й не так. Мене звуть Вадим Стельмашенко, а по ділу я неважному... Правда, не моє це діло.

— Вадим Стельмашенко?!— здивовано скрикнули майже разом Діна й Олеся.

Цей індивід був тим поетом, засланцем, який так несподівано оригінально почав виступати?

Діна моментально змінилась так, як тільки вона це вміла робити. На лиці раптом з’явилась запобігливо-ласкава посмішка, очі стали привітно-уважними, вся постать, як мантію, скинула з себе застиглу величність і набрала гнучкости, рухливости. Вона скрикнула «ах!» і тут же поривчастим, весело-щирим жестом простягнула поетові руку.

— Вибачте, ради Бога! Ніколи не бачила вашого портрета, та його, здається, ще й нема? Я — жінка Модеста Аркадійовича. Дуже-дуже приємна несподіванка! Ви, певно, просто з Сибіру? А це — сестра Модеста Аркадійовича, Олена Аркадійовна. Як несподівано, їй-богу. Модю, Модю, мамочка! Ви знаєте, якого гостя нам Бог прислав?

Вона кинулась до дверей у їдальню, а Олеся, почервонівши, подала руку Стельмашенкові. Він подивився на дівчину тим же уважним, невидющим поглядом і сказав:

— Мабуть, у ці двері, правда?

І дивлячись на двері, навкруги себе з цікавістю й якоюсь чудною посмішкою, хутко пройшов за Діною. Він видався Олесі не п’яним, але якимсь дуже піднятим.

Модест Аркадійович прийняв гостя теж привітно, хоч і не так бурно й експансивно, як жінка. Стара Микульська мовчки подала Стельмашенкові руку й з інтересом обвела його худорляву, високу, з напруженими рухами постать.

Олеся пройшла у вітальню. Савчук сидів, схиливши голову на руку й непорушно дивлячись у підлогу. Коли він підвів лице, Олеся побачила, що на ньому знов одбулася та зміна, яка так дивувала її завжди в цій людині. Очі дивились спокійно, вдумливо конфузливо, лоб розгладився, все обличчя стало навіть трохи буденним.

Він зараз же встав, як увійшла Олеся, й винувато якось, дуже прямо, як діти, котрих захопили на шкоді, дивлячись на дівчину, тихо заговорив:

— Простіть мені, Олесю Аркадіївно, я зробив вам неприємність. У мене, знаєте, сьогодні були всякі прикрості, й це мене вивело з рівноваги. Даю вам слово...

Олеся нетерпляче й весело перебила його:

— Ну, що там! Дурниці. Ви знаєте, хто це прийшов? Стельмашенко! Уявіть собі. Нічого дивного, що він не подзвонив як слід.

— Чекайте, який Стельмашенко? Робітник?

— Який робітник? Це — поет! Ну, той що...

— Та не може бути? От дивно! Себто не дивно, а... Я знаю його брата, й той мені нічого не казав. А втім... Ну, це все одно. Який же він?

— Страшний! Такий же надприродний і наділндивідуальний, як і його вірші. Ходімте, я вас познайомлю! Хутко!

Оживлення Олесі і її занадто поспішне бажання познайомити його з поетом боляче кольнуло Савчука, але він зараз же взяв себе в руки й сказав:

— Прошу дуже! Він мене цікавить давно... Його вірші досить оригінальні.

— А він сам ще оригінальніший! Ходімте!

Стельмашенко сидів против Модеста Аркадійовича і незграбно мішав ложечкою чай у шклянці. Дуня, безшумно й позираючи на гостя трохи здивованими очима, прибирала з столу після обіду Микульського, — пан іноді засиджувався в бібліотеці й обідав сам.

При лампі лице Стельмашенка здавалось ще худішим, ніж у сінях. Але, як у більшості рудих людей, на щоках лежав густий, здоровий рум’янець. Він щось говорив, хутко й чудно поглядаючи на всіх своїми п’яними зеленими очима, а Модест часто зиркав на нього й знов дивився в шклянку з чаєм. З Савчуком гість зазнайомився неуважно, ледве чи помітивши того.

— Так ви так таки просто з Сибіру,— з майже ніжною усмішкою спитала Діна, як Савчук сів збоку.— Ви довго їхали. Вам уже вільно тепер жити на Україні?

Стельмашенко ніби крізь сон одповів:

— Так. Тепер я вільна птиця...

Він чогось з особливою увагою дивився на Олесю. Олеся, почуваючи, що червоніє, зажмурила очі й злегка підвела голову догори. Стельмашенко ж розглядав її, як якусь цікаву річ, при чому посміхався своєю чудною, задоволеною посмішкою. Нарешті щось згадавши, повернувся до Діни й як ні в чім, проговорив:

— Так, я тепер цілком вільний... А мене, значить, все таки знають наші? «Молодий поет». Ну, молодих треба завжди лаять. Нарід неслухняний.

Він засміявся, але не знати, чи цим словам, чи чому іншому.

— А слід вас лаяти...— несподівано тихо проговорила Зінаїда Василівна, стара Микульська.

По цих словах вона подивилась на нього тою посмішкою, котра в Олесі називалася «вишнево-вареньєвською». (В дитинстві Олеся любила вишневе варення і крадькома брала його з шафи. Мамуня якимсь способом завжди про це дізнавалась і посміхалась хитрою, доброю посмішкою, прозваною в честь цього «вишнево-вареньєвською».)

— Правда?— задоволено й живо повернувся до неї Стельмашенко і з цікавістю додав:

— А чого саме?

Зінаїда Василівна бережно провела сухим зморщеним пальцем по золоту обріза книжки й сказала:

— Тому, що ви нещиро пишете. Не те, що можете писать. Коверзуєте, а не пишете.

— Нещиро?— здивувався Стельмашенко.

— А так...— спокійно сказала Микульська. Діна весело засміялась, і в неї виразно забіліла на зморшках носа пудра.

— От так рецензія!— скрикнула вона.

— А чому ви так думаєте?— спитав Стельмашенко.

— На вас подивилась...— знов посміхнулась Зінаїда Василівна.

Всі мимоволі глянули на Стельмашенка. Але він не змішався й не почервонів, як звичайно буває при такій раптовій загальній увазі.

— На мене?

Він був щиро й дуже зацікавлений.

— А що ж на мені такого... особливого? Не підходжу лицем до своїх віршів? Ні, це дуже цікаво! Чого?

Зінаїда Василівна, здавалось, уже каялась, що зачепила цю розмову.

— Ну, ви не звертайте на це великої уваги,— сказала вона,— я тільки так... Мені здалося...

— А-а, вам тільки здалося!— розчаровано протягнув він, зараз же повіривши.— А це, знаєте, дуже шкода... Мені важно... Бо, бачите, це помилка думать, що я «коверзую». Запевняю вас! Я розумію, багато дечого з моїх віршів може видатись «коверзуванням», тепер попит на такі теми... Але... А проте це вже не те...

— Вибачте, пане Стельмашенку!— вмить обізвалась Діна, кокетливо надушуючи пишним, круглим бюстом об край столу й лукаво посміхаючись.— Невже ви, справді, такий ніцшеанець? Нам, українцям, здається, ще рано до цього... Ні?

— Я — не ніцшеанець,— сказав Стельмашенко.

— Як?! Хіба ви — не імморалíст? Я читала ваші...

— Так, я — імморалíст. Коли хочете так називать, але Ніцше — не імморалíст.

— О??— ніби аж злякалася Діна.

Стельмашенко довірливо й просто подивився на всіх, немов шукав, хто ще, крім його, що зна про те, що Ніцше не був імморалістом. Таких не було, — всі дивились на нього з чеканням.

— Ви, здається, не згодні зо мною?— промовив він не без задоволення.— А це так ясно. Він — такий же мораліст, як і ті, кого він так висміював і лаяв. Тільки перевернутий догори ногами мораліст. Ні? Ви цього не думаєте? Чекайте, в чому, властиво, мораль людей? Себто, не які там правила й тому подібне, про це довго, — ні, в чому, так сказати, суть моралі, в чому те, без чого ні одна мораль існувати не може? Я підкреслюю, панове, ні о д н а! В чому? От де, власне, заковика!

Знов Олесі почулися в його голосі нотки таємничого захвату; тут, тут, у цьому питанні певно й було його джерело.

— ...Мораль — у почуваннях людей!— сказав Стельмашенко й зараз же обвів усіх очима, шукаючи, хто хоче сказати проти.— Ви не розумієте? Добре. Я скажу ясніше... Чекайте, панове!— раптом схаменувся він.— Я зовсім не маю наміру переконувати вас! Даю

слово! Ви сами повинні це знать, коли читали мої вірші. Я просто так, через те, що забалакали... А крім того, я тепер у такому настрою... Я всю дорогу від Москви пробалакав з одним інтелігентом. Дуже розумний чоловік, але задубілий якийсь... М е н і нема ніякої потреби агітувати. Мені все одно, як хто думає й почуває. Не тому, що я песиміст або ворог людей... От цей критик так говорить про мене... Неправда, їй-богу, неправда! Я — імморалíст, це так, я цього не одкидаю, прошу. Але що ж це значить? А-а, от тут то й є вся штука, хе!

Стельмашенко, з виразом людини, що про себе смакує розгадку заданої загадки, потер свої червоні руки й засміявся. Сміх був піднятий, здригливий, всерединний.

— ...Ніцше був той же філістер, але з м а н і є ю в е л и ч н о с т и і р о з л ю ч е н и й н а т и х, х т о н е в и з н а в а в з а н и м й о г о г е н і а л ь н о с т и. Ось хто він був по суті! «По той бік добра й зла»! Дурниця! Фраза! Ніколи він там не був. У чому добро чи зло людини? В тому, як і що вона почуває. Так чи ні? Що є на меті кожної філософії, всяких там наук, моралів, релігій? Що? Без особливих там мудрацій і різних розумних слів, що? Та тільки те, щоб люди почували себе добре, щоб мали радість життя. Так чи ні? Звичайно! От це почування й є корінь всякої моралі. Без чуття нема гріха! Розумом чоловік може он чого надумати, а щоб зробить, для цього треба чуття, — з розумом робитиме, чи ні, це інше питання. От. Що ж тоді повинна значити ця фраза: «по той бік добра й зла»? Це значить, що чоловік не стоїть до людей ні в яких відносинах ч у т т я. Що, ні? Правда ж так? Раз я почуваю хоч крихту чого-небудь до людей, — хоч би найблагороднішого гніву, гніву навіть за те, що в них єсть мораль, — цим самим я вже вступаю з ними в якісь відносини, цим чуттям я вже, так сказати, роблю з ними мораль. Яка саме мораль, це знов інше питання, головне, що це вже мораль.

Савчук слухав розмову все з більшою та більшою увагою. Спочатку він тільки посміхався розсіяно, коли всі сміялись, а сам думав про щось інше. Але скоро почав слухати з якоюсь навіть напруженістю й дивуванням.

— Вибачайте!— раптом перебив він Стельмашенка, соромлячись і хмурячись від цього.— Ви, здається, сказали, що мораль — це чуття? Себто, що ґрунт моралі — це чуття?

— Так. Я це сказав...— повернувся до нього Стельмашенко.

Савчук якийсь час дивився на нього так, немов ще не вірив, що той справді це сказав.

— Дивно, дуже дивно...— пробурмотів він.

— Вам дивно? А як же ви думаєте?

— Ні-ні, я не того! Я, власне, цілком погоджуюсь з вами. Розуміється, не у виводах... Мені тільки чудно, що ця думка... Вибачте, я вас перебив...

Але тут вмішався Модест Аркадійович. Йому, видно, з самого початку не подобалась розмова та й взагалі усе це зібрання. Крім того, пошарпувало щоку й око, від чого він про себе лютився на всіх. Але потрохи його захопила тема; особливо йому хотілось трохи збити пихи з поета, він його дратував більше за всіх, — безумовно приставляка, позер і, мабуть, не зовсім тверезий позер, а подивіться, з яким апломбом говорить про речі, про які, напевне, ні одної путньої книжки не прочитав.

Модест Аркадійович неголосно, навіть ніби знехотя почав викладати свою думку. Головне, з чим він не погоджувався, насамперед було це чудне, перепрощене, домашнє, так мовити, означення суті моралі. Поняття моралі — далеко складніше, ґрунтувати його на чуттю і, найпаче, на чуттю, на чомусь переважно неясному, невиразному — наївно й ненауково (Модест підкреслив слово «ненауково»). Відносини людей за підставу мають не тільки чуття; часто й дуже часто вчинки людські залежать і від ідей, від того чи іншого — іменно розумового! — погляду на явища. Одкидати це — значить одкидати науку.

Модест знов з більшим натиском підкреслив «науку». Він почав уже гарячитись. Щоку перестало шарпати, й це надавало словам його більше певности. Він навіть устав і, спершись руками на спинку стільця, поставив ногу на сидіння, що було ознакою його щирого захоплення балачкою.

А Стельмашенко сидів усе з тим же не то уважним, не то розгубленим виглядом і часом посміхався в зовсім непідходящих місцях. Іноді раптом починав сперечатись, але не до діла й не даючи докінчити фразу. Микульський у таких випадках ввічливо пережидав.

Модест Аркадійович зупинився саме на тій думці, що в моралі величезну роль грає воля. Він вияснив цю думку, властиво,

Стельмашенкові, але звертався весь час переважно до матері або до Олесі. На його погляд, моральними ми можемо назвати тих людей, які виявляють волю до морального життя. Воля до чесного життя важить далеко більше, ніж сама чесність. Свідомість свого обов'язку, розумне й тверде відношення до своїх принципів — ось що зветься волею. Більша заслуга того, хто з розумом переможе себе, ніж того, хто несвідомо вчинить щось добре, чесне.

Стельмашенко раптом повернувся до Діни:

— Знаєте, мене завжди дивувало це називання Ніцше імморалістом! З якої речі! Кожна сторінка його творів пашить цим чуттям, — то гнівом, то злостю, то зневагою... А його називають імморалістом! Егоїст хіба, а не імморалість! Чортзна-що, їй-богу! Не розумію!

Модест замовк і з роздратованням подивився на поета, — цей тип не має навіть елементарного поняття про ввічливість. Микульський з холодним і неуважним виразом сів на стілець і присунув до себе чай. Більше він не мав бажання втручатись до хлоп'ячих розмов.

— А ви, звичайно, зовсім знищили в собі всякі почування?— з виразною, але прим'якшеною насмішкою спитала Діна.

Стельмашенко декілька хвилин дивився на Діну й невідомо, чи слухав щось, чи думав про що. Діну зніяковити було важко, вона сама казала, що це для неї «шосте чуття». Але й вона трохи не почервоніла від цього «ніби мертвого» погляду.

— От бачите...— заговорив Стельмашенко, посміхаючись і все ще неначе прислухаючись до чогось,— ви от смієтеся з мене... Чекайте, я це не до того! Ви от смієтесь... Раніше я, може, одповів би вам якоюсь нечемністю, або почервонів би та й годі. Ви не знаєте, я дуже соромливий. Це я тільки через те так тут розійшовся, що два роки не балакав... От знов! По вашому лиці, занадто уважному, бачу, що вам відомо, через що я не балакав два роки. А мені й це нічого. Але колись я не міг думати про те, що коли-небудь така хвилина настане. І що ви так посміхаєтесь, теж нічого. А як критику читав, то навіть радий був, — цілком щиро кажу! От! А самолюбство письменницьке? Ого, це не жарт! Знов таки колись я без хвилювання не міг про себе прочитати свого прізвища. Сам про себе! А тепер мені байдуже, лають чи хвалять мене. Ви, панове, здається, не вірите мені?— раптом повернувся до

всіх Стельмашенко, дивлячись на кожного з хитрою й ловлячою посмішкою.

Модест замість одповіді звернувся до матері й сказав:

— Анатолій приходив?

— А скажіть, будь ласка,— м’яко але цілком серйозно промовила Діна до Стельмашенка,— навіщо вам це?

— Що саме?

— Та це нічого непочування? Ви ж це проповідуєте?

— Так, це... Власне, я нічого не проповідую. Я просто ділюсь з другими тим, що найшов. Та й це, здається, перестану робить.

— Це вірші, значить, писати?

— Да; це лишки, остатки. Поза. А поза теж належить до того ж, що й ненависті там усякі, любові, заздрості й тому подібне.

Зінаїда Василівна без посмішки дивилась на чудного чоловіка. У нього, дійсно, немов не було у всьому цьому пози. На лиці не виявлялось, як добре дивитись, нічого, крім рівного, моторошного, хворобливого якогось захвату. Очі гляділи ясно, просто, все всмоктуючи й ні на що не відкликаючись.

Серйозне відношення старої Микульської передалось і іншим. Олеся, правда, ще тоді, як Модест одвернувся від гостя і коли мати поправила неґречність, уже не посміхалась, а до мамуні почувала вдячну ніжність за оборону Стельмашенка.

— А мені...— тихо й сумовито сказала Зінаїда Василівна, похитуючи головою,— мені... Вибачте мене стару… мені жалко вас... Єй-бо! (Микульська любила вживати в своїй мові чисто селянських виразів.) Вам, мабуть, дуже погано жилося, коли ви прийшли до такої... філософії... Простіть, ще одне питання: а батьки у вас є?

— Єсть...— сказав він тим же тоном.

— І до них теж нічого не почуваєте?

— Теж. Яка ж різниця? А що до того, що вам мене жалко, то тут я вже нічого не можу зробити. Жалійте собі, це показує ваше добре серце...

Стельмашенко ясно подивився на всіх і посміхнувся.

— Ну, а навіщо вам це нічого непочування?— знов спитала Микульська.

— Мені так краще. Людина завжди шукає, що їй краще...

Зінаїда Василівна ще якийсь час дивилась на гостя, потім зітхнула й замовкла.

А Стельмашенкові, видно, хотілось далі говорити. Він раптом повернувся до Олесі, знов озирнув її чудно-уважним поглядом і з живістю звернувся до старої:

— А от хоч би така річ: ось я дивився на... не знаю, як звуть, ось на...

— Ольгу Аркадіївну...— підказала Діна.

— Так, на Ольгу Аркадіївну... Ось дивлюсь... Раніше я не міг би так дивитись, раніше обов’язково почув би її красу. Обов’язково! А тепер...

Але, помітивши на лицях щось чудне, Стельмашенко зупинився. Олеся сиділа рожева, з приплющеними очима й закинутою трохи назад головою. В той же час їй, видно, хотілось сміятись, — губи сміхотливо здригувались.

— Ах, он яка річ!— весело догадався Стельмашенко.— Ну, я цього зовсім не мав на увазі! Я це тільки проти того, що от навіть і краса мене не може зачепити... Я от до чого... Ну, добре, я про інше... Я їхав по голодних місцях. Тепер ось, днів п’ять-шість тому… Картини, як кажуть кореспонденти, просто потрясаючі... На моїх очах, прямо на моїх очах, одна жінка з дитиною кинулась під поїзд. Їй одрізало тільки ногу, якось недобре попала, поспішала дуже... Ну, і в мене абсолютно нічого! Абсолютно!

І Стельмашенко обвів усіх очима, немов сподіваючись зустріти співчуття, дивування, захват. А в тім, він, здається, нічого не чекав, бо не помітив навіть серйозних і занадто уважних поглядів, яких уже не ховали. Він помічав десь тільки те, що одбувалося в йому самому.

— ...Або ж, наприклад, така річ!— скрикнув він, щось згадавши.— Ось ішов я тепер улицями. Я в цьому городі виріс, жив, але десять літ не бачив рідних місць... Ішов, навмисне приглядався, перевіряв себе і... нічого!

— Так, ви дивна людина!— не втримавшись, іронічно проговорив Модест.

Стельмашенко хутко зирнув на нього. Олеся бачила, як він на хвилину застиг, неначе перевіряючи себе, і ясно, задоволено посміхнувся, — іронія Микульського йому теж була «нічого».

— А ви довго були на засланню?— спитала Зінаїда Василівна, кидаючи на Модеста докірливий погляд.

— На засланню? Ні... Чи то пак довго. Адміністративно на чотири роки. Зовсім недовго...

Стельмашенко замовк і почав розглядати стару Микульську. Його, очевидно, вразила шкура її лиця, вся тонко й дрібно всіяна зморшками, ніби обліплена волосинками. Ніс був поморщений, занадто довгий і тонкий, щоки в жовтих складках; все обличчя здавалось дуже довгим і обвислим, як порожня торбинка. Тільки чоловічки півприплющених очей звертали на себе увагу своєю чорнотою (так виходять на аматорських фотографіях обличчя білявих людей).

— Чого ви весь час так рівно сидите?— спитав Стельмашенко.

Микульська посміхнулась.

— А ви все ж таки помічаєте? Я хвора.

— То через те треба так сидіти?— здивувався він.— Що ж у вас за хвороба?

Модест Аркадійович зробив нетерплячий рух. Але Зінаїда Василівна похопилась одповісти Стельмашенкові:

— У мене туберкульоз кісток. Ось дивіться...

І вона, одкотивши на руці рукавичку, показала сліди хвороби, — це були невеличкі бурувато-червоні плямки, які зостаються на обличчі після прищів.

— ... Я й не ходжу сама, возять мене, ось у цьому фотелі... Каліка!

Стельмашенко зробився серйозним. Микульська добродушно засміялась і обережно спитала:

— Що ж ви так... чудно віднеслися до цього? Вам, ніби, жалко мене стало?

— Ні,— просто й задумливо одповів Стельмашенко.— Я думав про свого батька: він теж каліка, у нього на фабриці одірвало руку... Ну, це... Так що я хотів сказати?

Зінаїда Василівна бачила, що він хотів перемінити тему, але не показала цього й навмисне, з цілком щирим ляком, спитала:

— Господи! Як же це сталось? Що ж ви на це?

— Це сталось уже давно, я був тоді ще в тюрмі в Києві...— спокійно і з легкою посмішкою одповів Стельмашенко,— він розумів, що стара хотіла піймати його.

Але чи було в неї таке бажання, чи ні, — вона щиро зацікавилась батьком Стельмашенка й почала розпитувати, чи лічили його, в якому

стані тепер хвороба, що кажуть лікарі. Стельмашенко одповів охоче, але, певно, й сам нічого докладно не знав. З дальших розпитів виявилось, що у нього єсть і мати, і брат, робітник на фабриці свого дядька, відомого чорносотенця. На цій же фабриці одірвало руку батькові. За те, мабуть, дядько й прийняв старих жити до себе, — так, принаймні, писали йому, Стельмашенкові, на заслання. А проте, треба правду сказати, дядько не дуже хапався, — здається, досить багато часу минуло, поки він одважився на це добродійство.

Почавши оповідати, Стельмашенко, видно, не міг уже зупинитись, йому треба було говорити. Але коли спочатку могло здатися, що ця тема неприємна йому, то тепер цього не можна було сказати. Навпаки, він десь почував якесь задоволення від того, про що оповідав. А оповідання його, про «дядюшку Никодимчика», як сам добродушно називав того, було не з веселих.

«Дядя-Никодимчик» не завжди був власником «Фабрики ситцу Рыбацких и К°». Колись, років дванадцять тому, він, як і батько, був простим робітником на цій фабриці. Хазяїном її був напевне відомий слухачам старий Рибацький. Відомий? Звичайно. Ні? Дивно, — його все місто знало. Здоровенний ді-дуган, купець, кулаками розправлявся зо всіма, хто не міг здачі йому дать; з трьома покоївками у баню ходив. І от, якось так трапилось, що Никодимчик попав раптом у ласку до старого. Одні казали, що продав Рибацькому товаришів, які мали забастувати (тоді тільки-тільки благословлялось на забастовки!); інші, не заперечуючи участи дядечка в провалі страйку, запевняли, що цим одним Никодимчик не міг так обкрутити старого, що тут було щось і «по баб’ячій часті». Цей здогад ніби потім і підтвердився. Факт, у кожнім разі, той, що Никодимчик добився цеї ласки не так званими «чесними шляхами». Про це ж таки свідчить і процес, який піднявся по смерті Рибацького, смерті досить загадковій, в стилі романів Ната Пінкертона, — чи як там того автора? Помер він у своїй спальні під ножем убійника, поруч зі своєю жінкою. Жінка теж була поранена, але не тяжко; вона незабаром видужала й посвідчила, що чоловіка її вбив якийсь злодій у чорній масці. Убив, кинув ніж на постіль, а сам утік у вікно. От це все, що вона могла сказати. Треба ж знати, що ця сама жінка, на думку одних, була полюбовницею Никодима ще до шлюбу її

з Рибацьким, а другі оповідали, що зробилась нею вже по шлюбі; але, словом, була полюбовницею.

На цьому, між іншим, ґрунтувалася гіпотеза «по баб'ячій части»). Судове слідство, звичайно, нічого не виявило, молоду вдову Рибацьку мусили випустити, — її, було, арештували. По тестаменту, складеному як найзаконніше, всі маєтки старого, що містилися в фабриці, економії на Поділлю, в процентових паперах і які доходили до якоїсь дуже поважної суми, — все це належало тепер жінці, двом дітям від неї та ще двом дітям від першої жінки, — Тепі та Стьопі, Степаниді й Степанові. Їм було тоді щось років по шістнадцять-сімнадцять.

Тут Стельмашенко про себе чогось посміхнувся й почав крутити цигарку. Скручуючи в своїх загрубілих з нечистими нігтями пальцях папірець, облизуючи його дуже вузьким і червоним язиком, він усе мовчав і посміхався, не звертаючи уваги на те, що всі дивилися на нього з чеканням. Посмішка була та сама: задоволена, рівна, моторошна.

Так, Тепі тоді було сімнадцять літ. Через чотири роки раптом нагло, але також не дуже чисто, помира вдова — Рибацька. Чи то пак! Яка там удова! Зараз же після скінчення процесу вона зробилась найзаконнішою супругою Никодима Стельмашенка! Але це не зашкодило їй померти (як знов таки ніхто не міг довести) від руки свого чоловіка. Одначе на цей раз в «баб'ячій часті» брала участь її, так мовити, колишня падчерка, Степанида Рибацька. Як вона брала ту участь, чим саме,— невідомо, але брала напевне. У кожнім разі, не було ні для кого таємницею, що в неї було кохання з дядьком-Никодимчиком. Дехто, переважно з зальотників Тепи, запевняли, що вона отруїла жінку Никодима з помсти за батька. Але це романтизм, притаманний юнацтву. Все можна пояснити далеко простіше: жінка заважала, ревнувала, раз у раз грозилася щось відкрити, й Никодим, не без згоди Тепи, «пришив» її, як мальовничо висловлюються уголовні злочинці. І от тепер цей добродій прийняв до себе свого брата, де той і живе уже три роки.

Весь час оповідання Стельмашенка не кидало його підняття. Він усе не то насмішкувато, не то з наївним чеканням чогось особливого поглядав на всіх. До «дяденьки-Никодимчика», видно, ставився більш з юмором, ніж із гнівом або зневагою.

Модест Аркадійович декілька раз одверто поглядав на годинник, але гість не помічав того, — судячи по його спокійних і вигідних позах, він і не думав хутко йти.

Нарешті Микульський прямо спитав його, про яке діло він згадував у початку своєї візити. Тоді Стельмашенко раптом захапався, поліз у кишеню й витягнув сірий, засмальцьований конверт.

— Це від одного українця на засланню. Він майже помирає. Просив передати вам. Зовсім забув. Взагалі, я якось чудно... Ну, нічого... А яка це тепер година? Треба ще до старих зайти. А цікаво, чи я міг би якусь усе-таки роботу десь дістати?

Він балакав так, ніби був у хаті наодинці з собою.

— Ну, нічого. Треба буде пошукать. Добре. Так. Ну, значить, можна йти. А все-таки чудно як... Я вже давно не бачив таких стін, там усе зруби, таракани. Це все таки грає деяку ролю...

Він знову сів і почав задумливо мішати ложечкою в шклянці. Товсті, червонуваті пальці незграбно, невміло держали ложечку, й від цього Олесі раптом до болю стало жалко його. Діна подивилась на неї, насмішкувато, непомітно підморгуючи на поета. Олеся не відповіла їй нічим. Вона раптом звернулась до нього й м’яко прохаючим голосом сказала:

— Вибачте, пане Стельмашенку... Ви з дороги, мабуть, стомились... і я не знаю... Може б, ви поїли чого-небудь? Тепер у ресторанах пізно вже...

Стельмашенко спочатку не зрозумів. Потім подумав і твердо сказав:

— Ні, я їсти не хочу. Я їв... Я зараз піду, я бачу, що моя «візита» затягнулася. Мені тільки треба було дещо подумать...

Олеся закинула назад голову і з образою тихо сказала:

— Я не для того вам запропонувала... Який ви...

Але Стельмашенко не звернув на те уваги і, підводячись, просто відповів:

— Я ж не сказав, що ви для цього... Пану Микульському, наприклад, я вже надокучив...

Модест розвів руками й ніяково засміявся.

— Ну, вибачайте... Ви, здається, маєте дуже прозорливу фантазію. Ви читаєте в серцях...

— Іноді!— засміявся Стельмашенко.— Ну, це не важно. Бувайте здорові!

Він уклонився всім і пішов у сіни. Одягся він так же хапливо, як і роздягався, неначе його хтось нетерпляче й довго вже чекав на вулиці.

IV

Але він таки дійсно спішив: йому треба було подумати над одною неприємною й несподіваною річчю.

Коли він сидів у Микульських, йому несвідомо й безпричинно ставало раптом якось сумно чи тоскно чогось. Не на довго, на кілька секунд, але з такою виразністю й гостротою, що було аж дивно.

На вулиці було вогко після дощу. Ліхтарі горіли жирними розбризканими плямами й направо в небі стояло блідо-зеленувате сяйво великого міста.

Стельмашенко підняв комір свого легенького плаща і, не хапаючись, пішов униз, в напрямі дому Рибацьких. Він чуйно вслухався в себе. Ні, в грудях був все той же безупинний, немов витікаючий з якогось незримого джерела, п’янючий захват. В ногах і по всьому тілі почувалась все та ж легкість, воздушність, безтілесність. Цей сум, певно, був від утоми, але це — не страшно.

Вулиця була знайома — К у р с ь к а. Ось та сама вивіска модистки, до якої він стільки раз доводив Тепу. А ліхтарі немов інші. Ага! Тут уже трамвай ходить. Он старий, жовтий будинок, в якому щороку вішається по студенту, чи то пак, вішалось. Чи й тепер вішаються?

З вогкої тьми підпливали спочатку незнайомі, а потім занадто знайомі будинки, ворота, лавочки біля воріт, прохідні подвір’я.

Але в грудях (Стельмашенко чуйно, насторожено слухав!) не промиготіло ні одне, хоч би найменше, найнесміле чуття. Навпаки, — захват, здавалось, від цих старих знайомців тільки побільшувався й побільшувався якраз через те, що знайомці не мали ніякої сили.

Курську перерізувала Преображенська. Тут, як і раніше, було повно гомону й світла. Трамваї, візники, автомобілі, биндюги, — вся вулиця, видавалось, дрібно й радісно дрижала від цього безперестанного руху.

Гамір і грохіт не тільки оглушали, але й наводили на мимовільне, дурне дивування: чого тут так товчуться? Навіщо вони піднімають таке ревище, неначе без цього й не можна: один трубить у ріг; другий, ніби пустуючи, по-поросячому хрюка; третій жалібно й гидко виє; четвертий, треба чи не треба, дзвонить.

Люди на тротуарах мали такий вигляд, немов попали в якесь сільце й щосили хапались вибитися з нього: але побігши в один бік і на щось наткнувшись, зараз же вертались назад. І від цього було два потоки, котрі не переривались ні на хвилинку, тручись один об одного, як два паси якоїсь величезної машини.

Тільки поліцай, мабуть, знав, де вихід. І тому стояв спокійно й не хвилюючись, з нудьгою позираючи на остогидлу йому шамотню.

Стельмашенко раптом згадав, як на цьому самому розі була в нього сутичка з городовим. Городовий арештував якусь дівчину — немов за проституцію. Дівчина впиралась і не хотіла йти в участок, з жахом вириваючись з задубіло-цупких рук поліцая. З її слів і криків, а більш усього по виразу очей, лиця, Стельмашенко зрозумів, що дівчина ніякого відношення до проституції не має й що тут якийсь шантаж з боку поліцая. Він вступився за неї. Але вступився не спокійно, розсудливо, а зразу прочувши всі переживання ображеної і через те занадто різко, палко й нестримано. Городовик, і так роздратований упертістю жертви, увагами юрби, спочуттям її до дівчини, несподівано визвірився на Стельмашенка і грубо-цинічно вилаяв його. І от Стельмашенкові виразно пригадалось, з якою скаженою, просто болючою силою ударив йому гнів у голову. Він, абсолютно не пам’ятаючи себе, кинувся на поліцая, й хто знає, що вийшло б, коли б хтось не вдержав його ззаду. Це дівчині помогло, бо вона зараз же пірнула в юрбу, але Стельмашенко ще години дві після того весь дрібно трусився й обливався жаром гніву, пригадуючи слова й нахабно-грубу пику поліцая.

Стельмашенко тихо посміхнувся: як це неможливо тепер, як змінилися цінності.

Майже механічно він дійшов до будинку Рибацьких. У першому поверсі вже не було трактиру, замість його зеленою й малиновою банями горіла аптека. Ворота навіть ніби й не міняли кольору. Тільки будинок пофарбували, — Тепа, десь, наказала зробити, вона ж веде, писали, хазяйство.

Стельмашенко помалу підійшов до лави біля воріт і сів. Сівши, він зараз же з легким хвилюванням випростався і в такій позі напружено став слухати: нічого! Ні одної небезпечної ознаки, ні рисочки з того, що колись тут же, на цій самій лаві переживалось!

Він передихнув і змінив позу. Ось клямка, на якій завжди лежала її рука, гаряча навіть крізь шкуру тугої, чорної, хвилююче-запашної рукавички. Скільки часу пролетіло тут, на порозі цеї хвіртки, скільки «рішучих і останніх» прощань одбулося, скільки ця клямка прийняла в своє залізне тіло вогню!

Стельмашенко з посмішкою до самого себе почав пригадувати навмисне небезпечні моменти, хоча вже не мав найменшого сумніву, що «не буде нічого». Дійсно, все здавалось тільки читаним колись романом, не більше. Захват був єдиним володарем.

Поправивши раптом різким рухом свій спортсменський картуз, Стельмашенко, не хапаючись, устав і пішов у ворота. Дядько й Рибацькі жили у великім, одноповерховім домі в глибині подвір’я, відокремленім від усіх будівель густим невеликим садком.

У кінці двору, майже коло самого садка, де були в підвалах і перших поверхах квартири бідноти, темніли постаті багатьох людей, — скандал або нещастя. Світло ліхтаря од повіток скупо жовтило темні спини людей і потилиці. Двері одної з квартир були одчинені, й звідти падало з другого боку світло на повітки й юрбу. Там чувся сміх і якийсь чи жалібний, чи злий вереск жінки.

Підійшовши ближче, Стельмашенко побачив серед юрби винесені з хати стільці з дірявими сидіннями, якісь клунки, поганеньку шафку, ліжко. Чоловік у фартусі, з гострим білявим лицем випихав через поріг вузенький комод. А біля нього тупчилась не то дівчинка, не то стара баба й верескливо кричала, смішно й безпорадно кидаючись уперед і зараз же повертаючись до публіки.

Вадим задер голову й через плечі людей подивився пильніше. То була не баба й не дівчинка, а горбата, надзвичайно погана жінка. Чи через темноту, чи дійсно було так, але вона здалась Стельмашенкові аж страшною. Біленькі цяточки замість очей, чорна велика дірка рота, темний колір косого лиця. І до того ще горбата! Груди якось безглуздо чваньковито випинались уперед і надавали каліці жалко задиракуватий вигляд.

Біля клунків Вадим помітив чоловічу фігуру на стільці. Вона сиділа, зігнувшись, у пальті, піднятий комір якого закривав усю шию, й видно було тільки сиву непокриту голову. Це, певно, був або чоловік або батько горбатої!

Їх, очевидно, «викидали».

— Ух, чижолий комод!— підморгуючи юрбі, вирівнявсь чоловік у фартусі, оддихуючи.— Золота, мабуть, повно! Ти б, Саламандра, хоч би половину в банку одправила. Чистоє наказаніє, яке важке воно!

Саламандра — горбата якось комічно змахнула короткою ручкою й металічним голосом, який бува тільки в горбатих, неприємно закричала:

— Щоб ти довіку мав стільки золота. Ти мені лампу розбив. Ти мені за лампу заплати. Я судом требувать буду! Викидають та ще разореніє дєлають!

— Ти вперед за три місяці за кватиру заплати,— спльовуючи у руку й беручись знову за комод, сказав дворник.— А тоді за лампу розсуждай. Ну, й нагилила добра, не випхаєш!

Серед публіки засміялись.

Стельмашенкові кинулося в очі, що всі з видимим спочуттям ставилися до дворника, а до горбатої — з насмішкуватою і, здавалось би, несправедливою злобою, її безпорадність, жалібно-злий крик, каліцтво й беззахисність перед всевладним дворником, який і їм може повсякчас грозити тим же, все повинно було б звернути їхні симпатії до горбатої. А тим часом в насмішкуватих викриках публіки чулась навіть злорадність: на, мовляв, тобі! Ти не можеш подужати, так тобі й треба. Ти — горбата, каліка, нещасна, значить, так тобі й слід. У цьому була свого роду справедливість, що підтверджувала й заспокоювала стільки раз ображене чуття законности.

Комод раптом під натиском затріщав. Саламандра, ахнувши, кинулась до нього. В юрбі зареготали.

— Чи ви Бога боїтесь?!— з одчаєм закричала горбата.— Що ж ти ламаєш, бодай тебе чума зламала, вампір ти, босяк! Та що ж ето такоє?!— раптом повернулась вона й метнулась кудись убік.— Баришня, та скажіть же ви йому. Це ж розбой! Я в суд буду требувать. У мене отєц больной, старий, а ви мене у ніч, у дощ випихаєте та ламаєте нєбель!

Вадим хутко й гостро подивився в те місце, куди зверталась горбата. Там у темноті стояли окремо від усіх дві непомітні постаті, одна вища, друга нижча. Всі також дивились з веселою цікавістю в тому напрямі. «Баришня» — була, мабуть, Тепа.

Дійсно, з тьми зачувся так знайомий, м’якогрудий і разом з тим певний в своїй силі, спокійний голос:

— Не кричи, Саламандро... А то звелю всі речі замкнуть у повітку, й нічого не дістанеш. Дякуй, що так випускаю.

Вадим не слухав, що закричала Саламандра. Не хвилюючись, але почуваючи чудне напруження, він швидко обігнув людей і підійшов до двох постатей. Одна була вища, закутана в велику теплу хустку, з руками, складеними під хусткою на грудях, друга нижча, в накидці.

Горбата якраз одбігла до дворника, який таки випхнув комод з дверей.

— Добрий вечір!— сказав по-українськи Вадим до високої. Уже було виразно видно великі «візантійські» очі (як він їх називав колись), густі смуги брів і навіть самовладний рисунок невеличкого рота. Тільки ніс зливався з загальною блідістю лиця.

Тепа якийсь мент мовчала, пильно й спокійно вдивляючися в Вадима. Вона його не впізнала. Він тільки тепер згадав, що борода його дуже міняє.

— Не знаю, хто такий...— з чистою руською вимовою, помалу і, як здалось Вадимові, нерішуче проговорила вона.

— Невже не пізнаєте?— з легким, веселим смішком у голосі сказав він — знов-таки по-українськи. Він знав, що цей смішок і особливо українська мова, за яку було стільки боротьби, примусять її пізнати його. І напружено ждав.

Тоді Тепа помалу визволила з-під хустки руку, мовчки підняла її, і з неї раптом бризнув у лице Вадимові сліпучий світ електричного ліхтаря. Стельмашенко аж зажмурився

— Господи!— скрикнула Тепа, й ліхтар погас.

Вадим почув, як при цьому в його важко й холодно опустилося серце.

— Невже Вадим?!

І гаряча рука опинилась у його руці, міцно стискуючи її, а перед самим лицем затемніли дві глибокі дірки очей. Голова була схилена набік тим же старим, лукавим, несвідомим для неї й ваблячим рухом.

— Коли? Як? Господи, яка несподіванка! Ходімте швидше, я хочу подивитись на вас... Катю, ви зоставайтесь тут. Глядіть, щоб Семен скриню зоставив. Ходімте!